

Információs társadalom, Internet, szociológia

A szociológia hagyományos eszköztára csak nehézkesen tudott lépést tartani az információs társadalom jelenségeivel, s ezért részben elvesztette korábbi domináns szerepét a társadalmi változásokat leíró és magyarázó tudományok között. Ez a tanulmány összefoglalja az ebben a témakörben elért fontosabb elméleti eredményeket, amelyek újszerűségük folytán képesek voltak „vérátömlesztést” adni a szociológiának. Az 1990-es évek közepétől az Internet társadalmi hatásait vizsgáló kutatások elsősorban a digitális megosztottság, a társadalmi elszigetelődés, a hatékonyság és az ellenőrzés kérdéseivel, valamint a világháló használatának politikai és kulturális vetületeivel foglalkoztak. A tanulmány kitér az Internet mint kutatási infrastruktúra módszertani kérdéseire is. A szerzők röviden bemutatják a hálózati kultúra elemzésének szerepét a társadalompolitikai célok megvalósításában.

Szerzői információ:

Dessewffy Tibor

Szociológus, az ELTE Társadalomtudományi karának habilitált docense. Az ELTE Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ (ITHAKA) alapítója és vezetője. A *World Internet Project* magyarországi kutatási programjának tudományos vezetője. Fontosabb művei: *Internet.hu* (szerk., Z. Karvalics Lászlóval, Aula, 2003), *A kocka el van veszve* (Gondolat, 2004) *Melan-Cola* (Helikon, 2002) *Iskola a hegyoldalban* (Új Mandátum, 1999), *Kedélyes labirintus* (Új Mandátum, 1997).

Dányi Endre

Szociológus, médiakutató, jelenleg a *London School of Economics and Political Science (LSE)* hallgatója. 2002-ben az ELTE Szociológia Intézetének szociológia szakán és az ELTE Művészetelméleti és Médiakutató Intézetének kommunikáció szakán; 2003-ban a Közép-európai Egyetem (CEU) Politikatudomány szakán végzett. Főbb kutatási területei: politikai kommunikáció, az információs és kommunikációs technológiák politikai vetületei, digitális egyenlőtlenségek. A „*Médiakutató*” című folyóirat szerkesztője, az ELTE Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ (ITHAKA) alapító tagja.

Galácza Anna

Szociológus, 2003-ban szerzett diplomát az ELTE Szociológiai Intézetében. Jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Karának doktorandusz hallgatója. Az ELTE Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ (ITHAKA) kutatója, a *World Internet Project* kutatócsoportjának tagja. Kutatási területe a politikai intézmények átalakulása az információs korban, valamint a virtuális közösségek működése és jellemzői.

Ságvári Bence

2001-ben szerzett szociológus diplomát az ELTE Szociológiai Intézetében. 2002 óta a kar doktorandusz hallgatója. Kutatási témája a tudásalapú társadalom gazdaság- és szervezetszociológiai kérdéseivel kapcsolódik, érdeklődésének középpontjában a vállalatok és az állam kapcsolatrendszerének, illetve a magyarországi multinacionális vállalatok társadalmi-politikai beágyazódottságának változásai állnak. 2000-ben a londoni *University of Westminster* vendéghallgatója, 2004-ben pedig – a Rézler Gyula Alapítvány ösztöndíjasaként – az *Indiana University* vendégkutatója volt Bloomingtonban. 2002-ben szervezetszociológiát oktató szociológus hallgatóknak. 2002-óta az

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Dányi Endre, Dessewffy Tibor, Galács Anna, Ságvári Bence. „Információs társadalom, Internet, szociológia”. *Információs Társadalom* IV, 1. szám (2004): 7–25.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.IV.2004.1.1>

*A folyóiratban közölt művek
a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.*

Dányi Endre, Dessewffy Tibor, Galács Anna, Ságvári Bence

Információs társadalom, Internet, szociológia

Bevezetés

A társadalomtudományokon belül a klasszikusokhoz, illetve a világ újszerűségéhez, az innovációihoz fűződő viszony korántsem egyértelmű. Robert Merton az ötvenes években a korabeli citációs indexeket vizsgálva megelégedett azzal, hogy a szociológiát középre helyezte, „az alapító atyákat” jóformán ignoráló reáltudományok és a klasszikusokat kedvelő bölcsészeti tudományágak közé. Ma annyiban más a helyzet, hogy ebből a szempontból aligha lehet már a szociológiáról mint egységes entitásról beszélni, s bizonyos ágazatok számára fontosak a klasszikusok, míg más területek szemléletmást remekül elvannak nélkülük is. Számos esetben azonban a szakmai önazonosság megtartásának vágya vezeti a kutatókat, amikor a szociológiai fároszokkal vitatkozva fogalmazzák meg mondanivalójukat. Ez a kölcsönös függőségként leírható, kognitív intellektuális válságban tett ellenlépésként is felfogható.

Mint Peter L. Berger a „*Sociology: a Disinvitation*” című cikkében kifejti, ez a válság abban áll, hogy a társadalomtudományokon belül a kutatások funkciói karakteresen szétváltnak: a kritikai-ideologikus, illetve a technicista-kiszolgáló funkció megtestesítőiből álló csoportok túlsúlyossá válnak, míg a valósághoz a tiszta megértés céljával közelítő, a közösség számára használható értelmezési sémákat, narratívákat kínáló szociológusi szerep egyre inkább háttérbe szorul. Ez különösen súlyos következményekkel jár egy olyan korszakban, amikor egyre többen beszélnek valamiféle korszakváltásról. A korszakváltó prédikációk egy része kétségtávol marketingfogás, a «legeslegújabb korról» szóló deklarációk sikere azonban azzal is magyarázható, hogy a körülöttünk lüktető világ valóban megváltozott, vagy – Weber metaforáját kölcsönvéve – mintha elizzott volna az őskori tüzelőanyagok utolsó mázsája is, és a társadalom monstruózus hajtóművét új szerkezetű anyagok mozgatnák. Az erre az újszerűségre érkező reflexiók többfélék lehetnek. Vannak, akik általában a modernitáshoz fűződő viszonnal próbálják jellemezni, és ennek kapcsán *poszt-, késő-, radikális* vagy *második lépcsős* modernitásról beszélnek. Mások egy-egy jellegzetes dimenzió metaforáján keresztül emelik ki a világ új sajátosságait, és a *poszt-tradicionális*, a *poszt-emocionális*, a *kockázati* vagy a *flexibilis* címkék mellett törnek lándzsát. Megint mások a technológiai fejlődés oldaláról közelítve a *poszt-fordista* vagy a *hálózati* társadalom elméleteit fogalmazzák meg. Az ezredforduló környékén ez a fogalmi káosz egyszerűsödni látszik: mindezek az elméletek ma az *információs társadalom* fogalmi ernyője alá húzódnak.

Meglehet, hogy ez a csoportosítás önkényes és korántsem kimerítő, mégis jelezheti, hogy az Információs Kor leírására és elemzésére irányuló küzdelem milyen hatalmas diszkurzív térben zajlik, és talán az is érzékelhető, hogy az új narratívák utáni ku-

takodásban a szociológusok messze nem töltenek be olyan fontos szerepet, mint a korábbi időszakban. Ma esztéták, urbanisták, filozófusok, irodalomelméleti szakemberek és főként mérnökök, informatikusok azok, akik az új világról szóló tudásmorzsákat termelik.

Ez nem elsősorban diploma vagy önbesorolás kérdése. A lényeg az, hogy az információs társadalom kialakulása kapcsán a nyelvet, és ezáltal a gondolkodásmódot és a tematizációt is egy olyan tradíció határozta meg, amihez a hagyományos szociológiai eszköztár nem sokat tud hozzátenni.

Kommunikációs technológiák a társadalomtudományi érdeklődés középpontjában – a hálózat mint „forradalmi” paradigma

Az információs társadalom fogalmi ernyője alá besorolható elméletek közül a szociológia területén belül kétségkívül Manuel Castells teoretikus munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást. A katalán szerző sokat idézett művei egyben arra is példát nyújtanak, hogy az új kor fejleményei, többek közt az új információs technológiák és az Internet terjedése a szociológiai elmélet területén is megújulást, válaszadási kényszert hívtak elő.

Castells sok neves szociológus szerint Weber és Marx méltó örököse, munkássága segít egységes rendszerbe foglalni a jelenleg legfontosabb társadalmi, politikai és gazdasági változásokat. Castells műve – más, ilyen nagy vállalkozásokhoz hasonlóan – sem mindig tudja elkerülni a túláltalánosítás és a homályos metaforák csapdáit. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Castells munkája kétségkívül mérföldkő a legújabbkori társadalomtudományban.

Castells részben a „különálló tartományok” gondolatára építi elméletét: a társadalmi lét három szféráját, a hatalmat, a termelést és a tapasztalatot különíti el. Az egyes szférák között szoros kapcsolat van, de nincs dominancia, egyik sem uralja a másikat.

A hatalmi viszonyok azokból a társadalmi cselekvésekből alakulnak ki, melyek során a valóságos vagy szimbolikus erőszak különböző formáinak segítségével akaratunkat érvényesítjük, másokra erőltetjük. A hatalmi viszonyok klasszikus intézményi megtestesülése történetileg az állam. A termelés az anyag, a természet megszerzésére, ki-sajátítására és átalakítására irányuló emberi tevékenység. Az ennek nyomán előálló javak egy részét egyenlőtlen arányban elfogyasztjuk, míg másik részét, a termékfelesleget meghatározott társadalmi célok érdekében felhalmozzuk. Történetileg a termelési viszonyok meghatározó intézménye az osztály, s ezért ezen a területen az osztályviszonyok kiemelkedő szerepet játszanak. A tapasztalat jelenti azt, amit a legrágabb értelemben vett kultúrának szoktunk nevezni. Ide tartozik egyéni élményeink összessége, biológiai és kulturális identitásunk, valamint a társadalmi és természeti környezethez fűződő viszonyunk. A tapasztalat az emberi szükségletek és vágyak kielégítésére irányuló végtelen erőfeszítések során folyamatosan újrafogalmazódik. Maga a viszonyrendszer – bár nyilvánvalóan sok összetevőből épül fel – elsősorban a szexualitással kapcsolatos viszonyok körül kristályosodik ki, s meghatározó intézményi formációja a patriarchális család. A társadalom egésze tehát ebből a három fő elemből és azoknak – itt csak az elemzés céljából különválasztott – viszonyrendszeréből áll össze.

A társadalmi jelentést mindegyik terület – a termelés, a tapasztalat és a hatalom – egyaránt befolyásolja, mint ahogy a közösségi jelentések összessége is visszahat valamennyi viszony-együttesre. Az egyes területek szerepe a jelentésformálásban, valamint egymáshoz fűződő viszonyukban is folytonosan változik. A termelési viszonyokat alávethetjük olyan céloknak, mint például „a hitetlenek elpusztítása” vagy „az Egy Igaz Isten dicsőítése”. A vallás más esetekben a tőkefelhalmozás elsődleges segítője és stimulálója lehet. Empirikus vizsgálatokra van szükség annak megállapításához, hogy az egyes társadalmakban az előbbi sematikus keret mely alakzatai, milyen eloszlásban és milyen szerkezetben jelennek meg.

Castells egyik legnagyobb eredménye, hogy kidolgozza és középpontba állítja az információs kort meghatározó szerkezetet vagy alakzatot, a főművének címében is megidézett hálózatot: „A hálózat az egyetlen olyan szervezet, amely képes nem előre meghatározott irányokban növekedni, vagy irányítás nélkül tanulni. Minden más topológia korlátokat állít a lehetséges történések elé. A hálózat csupa szélekből áll: nyitott végű, akárhonnán közelítsük is meg. Mondhatjuk, hogy a hálózat a legkevésbé strukturált minden olyan szervezet közül, amelynek még egyáltalán van struktúrája. Igazán szétartó alkotórészek sokasága valójában csak a hálózat keretei között maradhat koherens. Semmilyen más elrendezés – lánc, piramis, fa, kör, küllő – nem képes igazi sokféleséget egésként működtetni.” (Castells, 1996:61) ¹

A hálózat mint forma azért lényeges, mert az élet számos területén feltűnik, és egyre fontosabbá válik: az Internettől a multinacionális cégek felépítéséig, a globális tőzsdéktől az interkontinentális kábítószer-kereskedelemig, az olyan globális nemkormányzati szervezetektől, mint amilyen a Világbank és a Nemzetközi Valuta Alap, az ezek ellen tüntető mozgalmakig. Bármelyik területet is nézzük, a globális hálózatok működéséhez elengedhetetlen feltétel az új információs technológiák jelenléte. Hálózatok persze a korábbi társadalmakban is léteztek, mégsem játszottak központi szerepet, mégpedig azért nem, mert az adott technológiai és kommunikációs feltételek szintjén más rendben összeálló struktúrák, például a merev hierarchiák hatékonyabbnak bizonyultak. Az Információs Korban a hálózatok azért válhatnak főszereplővé, mert az információs technológiák alkalmazása révén hatékonyabbá váltak a feladatmegoldásban.

Tehát a „hálózatok alkotják az új társadalmi morfológiát, s a hálózatképező logika terjedése lényegesen módosítja a termelés, a tapasztalat, a hatalom és a kultúra működését és kihatásait.” (Castells, 1996:496) A hálózat mint társadalmi forma értékmentes, semleges; Castells egy későbbi munkájában így fogalmaz: a hálózatok egyaránt képesek „ölni vagy ölelni, de ebben nincs semmi személyes” („*kill or kiss, nothing personal*”). A hálózatokban ugyanakkor egyfajta automatizmus is működik, vagyis a hálózati elv maga is szelektál, értékeket és működési formákat jelöl ki. Nem árt megjegyeznünk, hogy a hálózatok létrejötte és fenntartása mindig emberi tevékenység eredménye, ha azonban egyszer már megszülettek, akkor szabályaik, működési módjuk – legyen szó az Internetről vagy multinacionális vállalatokról – objektív realitásként tűnik fel az egyén számára. A hálózati logika nem kizárólagos, nem is teljesen új jelenség a történelemben, az új információs technológiák elterjedése révén mégis meghatározó jelentőségűvé vált mind a három – itt analitikusan különválasztott – vi-

¹ A Manuel Castellstől származó idézeteket Nyíri Kristóf fordításában közöljük.

szonyrendszeren belül. „Az információs kor új társadomszerkezetét hálózattársadalomnak nevezem, mivel a termelés, a hatalom és a tapasztalat hálózataiból épül fel... [...] A társadalom nem minden dimenziója és intézménye követi a hálózattársadalom logikáját, miként az ipari társadalmak is hosszú időn át magukban foglalták az emberi létezés számos preindusztriális formáját. Azonban az információs kor minden társadalmát áthatja más-más intenzitással, a korábbi társadalmi formákat elnyelő és alávető, dinamikus expanziójú hálózattársadalom átfogó logikája”. (Castells, 1998:350.) A hálózattársadalom kialakulása nyomán előálló helyzetet Castells így összegzi: „Halványodó századunk utolsó negyedében egy információközpontú technológiai forradalom átformálta gondolkodásmodunkat, azt, ahogy termelünk, ahogy fogyasztunk, kereskedünk, szervezünk, kommunikálunk, ahogy élünk, meghalunk, ahogy háborúzunk, s ahogy szeretkezünk. Egy dinamikus, globális gazdaság fogja át a bolygót, az egész világon összekötve az értékes embereket és tevékenységeket, miközben a hatalom és gazdagság hálózatairól lekapcsolja az uralkodó érdekek szempontjából irrelevánsnak minősített embereket és területeket.” (Castells, 1998:1.sk.) Lássuk most valamivel részletesebben, mit is ért Castells az Információs Kor sajátosságain a hatalom, a termelés és a tapasztalat területén.

Hatalom

A történetileg kialakult hatalmi központokat a hálózatiság jelentős mértékben szétzilálja, vagy legalábbis komoly nyomás alá helyezi őket, és új működési formákat erőltet rájuk azáltal, hogy a korábban teljes és kizárólagos fennhatóság és ellenőrzés megszokott módon való gyakorlását lehetetlenné teszi. Ennek legnyilvánvalóbb példája a nemzetállamok szuverenitásának eróziója. A spekulatív tőke, a termelés, a világhandel, a tömegkommunikáció, a tudomány, az emberi jogi szervezetek, és ugyanakkor a bűnözés és a terrorizmus hálózatai megváltoztatják az állami szuverenitásról alkotott korábbi fogalmainkat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nemzetállamok eltűnnek. Ebben az új hálózati térben persze nemcsak az államoknak kell új szerepeket megtanulniuk. Olyan hagyományos intézményeknek is alkalmazkodniuk kell mint például a történeti egyházak, amelyek az új kommunikációs eszközök révén igyekeznek a hagyományos funkciókat betölteni. További sajátosság a nemzetek feletti szervezetek szerepének megnövekedése, illetve – mint korábban már jeleztük – a hidegháború után létrejött egypólusú világrend, ami ellen a terroristák új eszközökkel indítottak háborút.

Termelés

Nem kétséges, hogy az információs kor társadalma a glóbusz iparosodott részének túlnyomó hányadában kapitalista berendezkedésű társadalom. A hálózatiság azonban alapvetően átalakította mind a tőke-viszonyokat, mind a munka világát, valamint ezek egymáshoz fűződő kapcsolatát is: a működő tőkével szemben radikálisan megnőtt az információs hálózatok révén állandó mozgásban levő globális pénzügyi piacok szerepe. A pénzügyi hálózatok csomópontjai közt áramló tőke csak lazán kapcsolódik a lokális gazdasági szereplőkhöz, nagyobb profit reményében könnyedén mozdul, könnyen vált várost, országot, kontinenst. Gyakran teljesen önjáró, és előre nem

megjósolható módon vándorol, mint például 1996-ban a mexikói pénzügyi válság esetében láthattuk. A munka és a tőke közötti új kapcsolat leírására szolgál a „hálózati vállalkozás” és a „horizontális társaság” fogalma. Az így megjelölhető új típusú gazdasági szereplők a szintén globálissá vált telekommunikációs és szállítmányozási hálózatok révén működhetnek. Ahogy Castells fogalmaz: „A fő váltás a vertikális bürokráciáktól a horizontális társaság felé történő elmozdulásként jellemezhető. [...] Ahhoz, hogy a hálózati rugalmasság előnyeit internalizálni tudja, a társaságnak magának is hálózattá kellett válnia, s belső szerkezetének minden elemét dinamizálnia kellett: lényegében ez a jelentése a »horizontális társaság« modellnek, amelynek keretén belül gyakran sor kerül az egyes egységek decentralizálására s azok önállóságának növelésére. (Castells, 1996:164) A hálózatalapú gazdaság természetesen nem feszültségmentes. A lényegi ellentmondás a tőke globalitása és a munkaerő lokalitása között feszül. Míg egy multinacionális cég a gazdaságossági szempontokat követve szabadon csoportosíthatja át erőforrásait egyik kontinensről a másikra, a helyhez kötött munkaerő csak a legritkább esetben követheti ezt a vándorlást. Ezzel összhangban a hagyományos termelési formák és az ezeket jellemző viszonyok is erodálódnak; az állandó munkaviszonyt egyre több helyütt felválthatja az időleges szerződés, a részmunkaidős alkalmazás, a projektekre szervezett szabadúszás világa. Az értékláncban elfoglalt pozíció egyre élesebben rajzolja át az egyenlőtlenségi rendszereket, s ebben a folyamatban minél előnyösebb pozícióban találja magát egy vállalat vagy egy személy, annál kedvezőbb feltételekkel tud részt venni a fizetését, illetve részesedését meghatározó alkukban.

Tapasztalat

Míg a hatalom és a termelés viszonyai esetében könnyű amellelt érvelni, hogy a hálózatok milyen radikálisan alakították át ezeknek a területeknek a működését, az emberi tapasztalat esetében ez korántsem ennyire nyilvánvaló, hiszen ma is éppúgy rettegünk a haláltól, s ugyanúgy megtapasztaljuk a magányt és vágyunk a szerelemre, mint száz, kétszáz évvel ezelőtt élt elődeink. Ugyanakkor a kultúra, a jelentések szövedéke mégis csak változik, nem utolsósorban a másik két szférában végbemenő változások miatt. Az egyik könnyen kivehető változás a női szerepek átférmálódása. Ennek az átalakulásnak fontos komponense a nők beáramlása vagy beerőltetése a munkaerőpiacra, az új fogamzásgátlási módszerek elterjedése, továbbá az individualizálódó kulturális közeg és a reprodukcióra irányuló állami autoritás erodálódása. Mindezeket figyelembe véve Castells azt mondja, hogy a patriarchális család – a modernitás másik csúcsteljesítményéhez, a nemzetállamhoz hasonlóan – szintén válságban van. A család dezintegrációja után azonban nem feltétlenül következik be a szülők és a gyermekek elmagányosodása: a hétköznapi gazdasági és interperszonális viszonyok terén új, kreatív formákba szerveződő hálózatok segítik a traumák túlélését. Ennek a folyamatnak az egyik legfontosabb vonása az a tendencia, hogy fokozatosan elkülönül egymástól a szexualitás és a család. A különböző interperszonális hálózatok szerepe felértékelődik, s az egyének számára ezzel egyidejűleg megnő a test mint jel és jelentéshordozó szerepe, hiszen kapcsolataink nem eleve adóttak, hanem saját döntéseink alapján újraszervezhetők. A szocializáció, és így az egyéni identitás is fokozottan elveszíti kollektív jellegét, egyre inkább egyénre szabott, sajátosan individualizált lesz.

A „ki vagyok én?” kérdésre adott vagy adható válaszok egyre kevésbé sors- és végzet-szerűek, ezeket egyre inkább az egyénnek a saját életstílusára és életmódmódjára vonatkozó döntései határozzák meg.

A számítógép közvetítette kommunikáció hozzájárul az életstílusok sokszínűségének megvalósításához. Az új digitális technológia olyan decentralizációhoz vezet, ami leértékeli az állam hagyományos ellenőrző, szűrő és szerkesztői szerepét. Így jön létre a jelentéseknek az a mindennapos sokszínűsége, amelynek – egyebek mellett – szerves részét képezik a beépített, szisztematikus félreértések. Ezt a kulturális közeget jellemzi Castells valóságos virtualitásként: „Az információs paradigma jegyében, midőn az áramlások tere s az időtlen idő meghaladja a helyeket, és megsemmisíti az időt, új kultúra jött létre: a valóságos virtualitás kultúrája. [...] Valóságos virtualitáson olyan rendszert értek, amelyben a valóság maga (vagyis az emberek anyagi/szimbolikus léte) teljesen belemerül egyfajta virtuális képi környezetbe, a fantázia látszatvilágába, ahol a szimbólumok nem pusztán metaforák, hanem átfogják a valóságos tapasztalatot is. Ez nem az elektronikus médiumok következménye, jóllehet azok a kifejezés elengedhetetlen eszközeit jelentik az új kultúrában. Az anyagi alap, amely megmagyarázza, miképpen veheti át a valóságos virtualitás a hatalmat az emberek képzelete és képzeteinek rendszere felett, nem más, mint megélhetésük az áramlások térében és az időtlen időben. Egyfelől a társadalom uralkodó funkciói és értékei egyidejűségben, térbelileg nem érintkezően szerveződnek; azaz információáramlásokban, amelyek meghaladnak bármilyen helyben – lokalitásban megtestesült tapasztalatot. Másfelől az uralkodó értékek és érdekek a múlta vagy a jövőre vonatkozó utalások nélkül konstruáltak, a számítógép-hálózatok és az elektronikus média időtlen tájképében, ahol a kifejezések vagy azonnaliak, vagy híján vannak az előre látható sorrendnek.” (Castells, 1998:350)

Castells művének jelentőségét az adja, hogy lehetővé teszi a szociológiai fogalmakon edződött elme számára is, hogy a posztmodern filozófusok és esztéták által gyakran ezoterikus nyelven megfogalmazott állításokról gondolkodjunk. A „Hálózati Társadalom” intellektuális körutazása nem nélkülözi az út egyenetlenségeit. Egyes részek alaposabban kidolgozottak, míg más fejezeteket kevésbé kiérleltnek érez az olvasó. Ez a benyomás nem indokolatlan: Castells szó szerint a halállal való versenyfutásban írta meg nagy művét – a modern orvostudomány és a technológia egyik csodája, hogy daganatos betegségével kapcsolatos operációja sikerrel járt. Így megérhette több mint három évtizedes intellektuális vándorútjának tapasztalatait összegző műve világsikerét. Esetében ez a siker nem talmi: bár különböző állításaival sokat vitatkoznak, az információs társadalom mibenlétéről folyó szociológiai diskurzusban Castells elmélete valószínűleg megkerülhetetlen marad. Castells nagysága nemcsak abból fakad, hogy miközben szisztematikusan feltárja az új, információs társadalom sajátosságait, egyúttal hidat is épít a hagyományos szociológiai fogalmak és elméletek felé.

Ennél talán még fontosabb, hogy bár ő is a technológiai változásokból indul ki, szinte enciklopédikusan mutatja be, hogy az egyes területeken (például a társadalmi mozgalmak, a bűnözés, az urbanizáció vagy a család terén) milyen változások mennek végbe, és ezeket a változásokat értelmes rendbe illeszti.

Mint láthatjuk, a hálózat fogalma Castells munkássága révén új értelmet nyert, és a szociológia érdeklődésének középpontjába került. Néhány évtizeddel ezelőtt kevés szociológus gondolta volna, hogy a 20. század végére a „szociális háló” alatt még a

kollégák sem mind ugyanazt fogják érteni. Ma ezt a kifejezést hallván az egyik társadalomtudós lelki szemei előtt egy gondoskodó állam képe rajzolódik ki, a másik azonban közösségi hálózatot képzel el, csomópontokkal, kapcsolatokkal, központi és marginális helyzetben levő csoportokkal. Thomas S. Kuhn óta tudjuk, hogy egy tudományon belül az ehhez hasonlatos fogalmi változásokra érdemes odafigyelnünk. A hálózatelmélet és a hálózatelemzés azonban nem kizárólag (és nem is elsősorban) a szociológusokra tartoznak. Matematikusok, közgazdászok, biológusok és fizikusok a saját eszközeikkel szintén megpróbálják művelni ezt a viszonylag friss kutatási területet. Nem meglepő tehát, hogy mind a természettudósok, mind a társadalomtudósok kénytelenek lassan belátni, hogy a hálózati logika megfejtésében nem jutnak messzire egymás nélkül.

A hálózatok fogalmának használata a társadalomtudományokon belül csaknem százéves múltra tekint vissza. Jacob Levi Moreno szociometriája (adott csoporton belüli személyközi viszonyok ábrázolására használt módszer) már a 20. század elején több hivatalos dokumentumban is említést nyert (Mérai, 1979). Georg Simmel a divat belső dinamikájának elemzésekor jelentős figyelmet szentelt azoknak a kapcsolathálóknak, amelyek szerepet kapnak egy-egy társadalmi innováció elterjedésekor (Simmel, 1904). A politikai kommunikáció a század közepén fedezte fel magának a közösségi hálózatokat. Elihu Katz és Paul Lazarsfeld (Katz – Lazarsfeld, 1955) klasszikussá vált könyve meggyőzően bizonyítja, hogy a politikai kampányokban a tömegkommunikációs eszközök mellett a személyes beszélgetéseknek és a kocsmai politizálásoknak is komoly súlyuk van a szavazáskor. Ez a néhány példa is mutatja, hogy a hálózatok feltűnése a szociológiai és politológiai diskurzusban egyáltalán nem új jelenség.

A hálózatok szerepének változásáról, a régi-új problémájáról Manuel Castells (Castells, 2001) „Az Internet galaxis” (*The Internet Galaxy*) című könyvében így ír: „A hálózatok az emberi gyakorlat igen régi formái, de manapság új életre keltek azáltal, hogy az Internet segítségével információs hálózatokká váltak.” Castells itt már konkrétan azt vizsgálja, hogy az Internetnek milyen szerepe van a jelenleg zajló társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok alakulásában. Szerencsésen szakít a nyolcvanas években újra divatos lett techno-determinista hagyományokkal. Mint a könyv címe is mutatja, Castells a Marshall McLuhan-féle Gutenberg-galaxis (McLuhan, 1964) végét követő új korszakról beszél, ahol nem a médium az üzenet,² hanem a hálózat – és az Internet a közvetítő.

„A hálózat maga az üzenet” – ennek a kijelentésnek a kultúra-szociológiai, politikai szociológiai, gazdaság-szociológiai, társadalom-rétegződési és szociálpszichológiai vetületeit veszi szemügyre Castells, és ennek szellemében építi fel azt a kutatási keretrendszert, amelyen belül az Internet szociológiai aspektusai értelmezhetővé válnak.

² „In a culture like ours, long accustomed to splitting and dividing all things as a means of control, it is sometimes a bit of a shock to be reminded that, in operational and practical fact, the medium is the message. This is merely to say that the personal and social consequences of any medium – that is, of any extension of ourselves – result from the new scale that is introduced into our affairs by each extension of ourselves, or by any new technology.” McLuhan, [1964] 2001. p.7.

Az Internet szociológiai kérdései

Az információs és kommunikációs technológiával foglalkozó társadalomtudományi kutatások első nagy hullámát a televízió hatásainak vizsgálata indította el. A televízió, miközben lényegesen átalakította az egyéni és társadalmi időháztartást (a közgondolkodás és a társadalmi tudat változásairól itt és most nem is beszélve), fokozatosan új tudományterületek létrejöttét is inspirálta. Így jelent meg a médiaszociológia mellett elkülönült diszciplínaként a kultúrakutatás (*cultural studies*) és a médiakutatás (*media studies*), valamint az ezekből kinövő számos más kutatási irányzat is.

Ezek az új tudományterületek valamennyi társtudomány számára biztosították a szükséges érintkezési felületet, s így a televíziózás hatásaival foglalkozó pszichológiai, antropológiai, fejlődéslélektani és politológiai kutatások egy tágabb keretben is értelmezhetővé váltak. Mindez annyiban fontos számunkra, hogy ekkor jöttek létre annak a tudományos konstellációnak a fő erővonalai, amelyek ma is meghatározzák az új információs és kommunikációs technológiák (IKT) társadalmi hatásainak és terjedésének vizsgálatát.

Az IKT-val foglalkozó kutatások következő nagy hullámát a 90-es évek közepétől az Internet indította el. A különböző szociológiai iskolák képviselői természetesen más és más területeken tartották fontosnak az Internet hatásának vizsgálatát. Míg egyes kutatók a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos témákat emelték ki, mások a médiahasználati szokások és az interperszonális viszonyok várható változásaira koncentráltak. Megfigyelhető azonban egy közös vonás. Mint általában minden újdonság megjelenésekor, kezdetben egyszerre jelentkeztek a szélsőségesen utópisztikus, pozitív előrejelzések és az elterjedés hátrányait hangsúlyozó vélemények. Az évek során lefolytatott kutatások nem szolgáltatottak döntő érveket sem az optimista, sem a pesszimista vélekedések mellett. Az eddigi vizsgálatok leginkább arra mutattak rá, hogy az Internet társadalmi hatása kisebb, mint amilyenre a szélsőséges álláspontok hívei számítottak (DiMaggio et al., 2000). Ez a hatás ugyanis nemcsak a technológia nyújtotta lehetőségek függvénye, hanem az egyes társadalmak eltérő gazdasági, kulturális, politikai jellemzőitől is függ. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a különböző jóslások hosszú távon tévesnek bizonyulnának. Mivel pedig az Internettel foglalkozó vizsgálatok már a kezdetektől figyelemmel kísérik az eseményeket, lehetőség nyílik arra, hogy folyamatosan kövessük a változásokat, s pontos képet alkothassunk azok természetéről és jelentőségéről.

Az Internet kérdéseit szociológiai szempontból megközelítő vizsgálatokat DiMaggio és társai (DiMaggio et al., 2001) nyomán öt nagyobb témakör szerint csoportosítjuk.

1. Internet: Digitális szakadék vagy csökkenő egyenlőtlenségek?

Az első nagy csoportot azok a vizsgálatok alkotják, amelyek elsősorban azt a kérdést igyekeznek megválaszolni, hogy az Internet vajon milyen hatással lesz az emberek közötti társadalmi egyenlőtlenségek alakulására. Az optimista jóslatok szerint az Internet csökkenteni fogja a hagyományos társadalmi különbségeket, mivel mindenki számára hozzáférhető, olcsó információs bázist jelent. Ennek segítségével nőnek az emberek lehetőségei arra, hogy munkát találjanak, kormányzati, politikai informáci-

ókhoz jussanak, és problémáik megoldásához segítséget találjanak. Ezzel szemben a pesszimisták azt hangsúlyozták, hogy az Internet inkább felerősíti a már meglévő egyenlőtlenségeket, mivel a hozzáférés lehetősége, valamint a használatához szükséges készségek megléte eleve a magasabb szocio-ökonómiai státusú állampolgárookra jellemző. Ezek számára tehát újabb lehetőség nyílik pozíciójuk további erősítésére, míg az alacsonyabb státusúak még inkább leszakadnak.

A hozzáférésben tapasztalható különbségekről leginkább a nemzeti statisztikai hivatalok éves jelentéseinek segítségével kaphatunk pontosabb képet. Az amerikai Nemzeti Telekommunikációs és Információs Hivatal 1995-től kibocsátott éves jelentései szerint az Egyesült Államokban az egyes társadalmi csoportok között a hozzáférés valószínűségét tekintve jelentős eltérések tapasztalhatók. Megfigyelhető, hogy az Internet használói inkább a magasabb iskolázottságú és nagyobb jövedelmű csoportokból kerülnek ki. Jellemző továbbá, hogy minél idősebb korcsoportot vizsgálunk, annál alacsonyabb az Internet-használók aránya. Ezen kívül főként az elterjedés korai szakaszában megfigyelhető volt a férfiak és a városi lakosok előnye is (NTIA, 1995, 1998, 1999, 2000). Az amerikai tapasztalatok az egyenlőtlenségek természetét illetően számos más országban is jellemzőnek bizonyultak. Ezek az egyenlőtlenségek azonban az évek múlásával lényeges változásokon mehetnek át. Az idősoros vizsgálatok tapasztalatai szerint például a hagyományosnak tekinthető törésvonalak mentén csökkennek a hozzáférés egyenlőtlenségei, és az Internetet már használó csoportokon belül újfajta egyenlőtlenségek jelenhetnek meg.

Az egyenlőtlenségek tárgyalásánál érdemes kitérni a globális szinten megjelenő különbségekre is. Bár az Internet használóinak száma a világon 1995 óta több mint hússzorosára nőtt (NUA, 2000a), a fellendülés mértéke a világ különböző területein korántsem egyforma. Jól kifejezi az egyenlőtlenségek mértékét például az az adat, hogy az Internetre kapcsolt számítógépek 95 százaléka a fejlett országokban található (ITU, 1998). Az Internet nemzetközi diffúziójával foglalkozó jelentések szignifikáns összefüggéseket mutattak ki az egyes országok nemzeti jövedelme, gazdasági és oktatási rendszere, valamint az Internet elterjedésének mértéke között (ITU, 1997, 1999; Paltridge – Ypsilanti, 1997).

2. Internet: Izoláció vagy bővülő társadalmi kapcsolatok?

Az Internet hatásairól szóló viták jelentős része azt a kérdést helyezte a középpontba, hogy a világháló vajon milyen változásokat fog hozni az emberek közti kapcsolatok jellegében, valamint az időtöltés módozataiban. Az ötvenes-hatvanas években lefolytatott vizsgálatok szerint a televízió elterjedése jelentős hatással volt az emberek szabadidő-eltöltésére és személyes kapcsolataira. A kutatások azt mutatták, hogy a televíziózás miatt csökkent az egyéb médiumokra és más szórakozási formákra szánt idő, egyes megfigyelések szerint pedig még a barátokkal és családtagokkal való együttlét is háttérbe szorult (Coffin, 1954; Bogart, 1956; Robinson – Godbey, 1999). A negatív jóslatok szerint az Internet elterjedése – ami a televíziózásnál sokkal összetettebb, több irányú tevékenységeket tesz lehetővé – hasonló eredményekkel járhat. A pesszimisták azt hangsúlyozták, hogy az Internet használatának elterjedésével jelentősen csökkenhet az egyéb médiumokra és más időtöltési formákra szánt idő. Különösen veszélyesnek tartották az Internetet a személyes és családi kapcsolatokra nézve: az volt a véleményük, hogy a világháló növelni fogja a társadalmi izolációt, és visszaszorítja a közösségi életben való részvételt.

Ezzel szemben az optimista előrejelzések azt hangsúlyozták, hogy az eddig csak *off-line* elérhető szolgáltatások *on-line* igénybe vétele rengeteg idő megtakarítását eredményezheti az egyén számára. Nem kell elmennünk a bankba és óráig sorban állni ahhoz, hogy a szokásos pénzügyi tranzakciókat lebonyolítsuk. Nem szükséges hosszasan kotorászni könyvtári polcokon, hogy megtaláljuk a keresett információkat. Az Internet segítségével elvégezhető adatgyűjtés, ügyintézés és bevásárlás lehetőségei megnövelik a szabadidőnket, s így kényelmesebbé teszik mindennapi életünket. A pesszimistákkal szemben kiemelték az olyan pozitív hatások lehetőségét is, amelyek a világháló a társadalmi kapcsolatokra és az interperszonális kommunikációra gyakorolhat. Az Interneten e-mail útján folytatott kommunikáció gyorsasága és egyszerűsége révén egyrészt elősegítheti a meglévő kapcsolatok erősítését és intenzívebbé teheti azokat, másrészt a világhálón keresztül új típusú ismerkedési és kapcsolatfelvételi technikák is megjelennek. A levelező és *chat* fórumokon lehetővé válik a speciális érdeklődésű, hasonló politikai gondolkodású, azonos hobbiú emberek egymásra találása, vélemény- és információcseréje, függetlenül a földrajzi távolságtól.

A kutatások egy része a pesszimizmust, az aggodalmakat látszott alátámasztani. A *Stanford Institute for the Quantitative Study of Society (SIQSS)* kutatói Norman Nie vezetésével például azt mutatták ki, hogy minél többet internetezik valaki, annál kevesebb időt szán *off-line* kapcsolataira és egyéb tevékenységekre.

Más vizsgálatok azonban határozottan cáfolták ezeket az eredményeket, megkérdőjelezve a fenti kutatások módszertani helyességét. A *Pew Center* adatai szerint például az Internet-használat nincs összefüggésben sem a társadalmi kapcsolatok mennyiségével, sem azok jellegével (Robinson et al., 1997, 2000). Újabb kutatások pedig egyenesen azt mutatták ki, hogy a világháló használói (különösen a korai csatlakozók) a nem internetezőknél többet olvasnak, többet sportolnak, gyakrabban járnak moziba, és több társadalmi és kulturális eseményen vesznek részt (Robinson – Kestnbaum, 1999).

Az Internet közösségépítő szerepe, az *on-line* közösségek jellege és működése egyre inkább kutatott terület. A fenti optimista gondolatokat további megfigyelések egészítették ki: a résztvevők nagyra értékelik például, hogy az *on-line* lehetőségek megkönnyítik és olcsóbbá teszik a kommunikációt, függetlenül a távolságtól (Etzioni – Etzioni, 1997). A kutatások egy része kiderítette, hogy az *on-line* közösségek a szokványos közösségi formáktól eltérően, inkább a kölcsönös érdeklődés, mint a hasonló társadalmi-demográfiai helyzet alapján épülnek fel (Wellman – Gulia, 1999). Az eddigi eredmények azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a világhálón működő közösségek életében való intenzív részvétel inkább azokra jellemző, akik egyébként is hajlamosak több társadalmi kapcsolatot kiépíteni. Az eddigi kutatások végeredményében tehát azt sugallják, hogy bár az Internet egyes esetekben alkalmas arra, hogy felerősítsen bizonyos közösségi kapcsolatokat és szélesítse az egyén kapcsolatrendszerét, a világháló egyelőre inkább kiegészíti, mint helyettesíti a hagyományos médiumokat és *off-line* kapcsolattartási formákat.

3. Internet és politika: demokratizálódás vagy az információ koncentrálódása?

Az utópisztikus várakozások a politikai élet és a nyugati demokráciák politizálási stílusa terén is komoly hatást reméltek az Internettől. A világhálón az információk könnyen és olcsón hozzáférhetők, s lehetőség van a visszacsatolásra és az aktív politizálásra is. Világszerte tanúi vagyunk annak, hogy a kormányok, a parlamentek és a különböző politikai intézmények megjelennek a világhálón. A legutóbbi elnökválasztáskor az Egyesült Államokban lehetővé tették az Interneten keresztül történő voksolást is. Mindemellett a világháló alkalmat ad arra, hogy a híreket, véleményeket magunk válogassuk, a legkülönbözőbb forrásokból merítve, és ezeket nyilvánosan interpretáljuk. A hasonlóan gondolkodók megoszthatják véleményüket egymással, és vitatkozhatnak – az azonnali reagálás lehetőségével, cenzúra nélkül – az ellentétes oldal képviselőivel. A remények szerint mindezen adottságok segítségével egy jobban informált, politikailag aktívabb, érdekeit jobban érvényesíteni képes közönség alakulhat ki.

Az eddigi felmérések szerint azonban az Internet mint politikai információforrás egyelőre még csak kiegészítő szerepet játszik a hagyományos formák mellett (Pew, 1998; Robinson et al., 2000b). A kutatások tanúsága szerint ugyanis – csakúgy, mint fentebb már láttuk – az Internet ilyen irányú funkcióit inkább azok használják ki, akik egyébként is jól tájékozottak és politikailag elkötelezettek (Bimber, 2000, 2001). Más kutatások is arra mutattak rá, hogy az Interneten folyó különféle mobilizáló akciók, amelyek a politikai részvétel intenzitását kívánták növelni, nem a passzívakat mozgósították, hanem a már elkötelezettek fellépését tették szervezettebbé.

Világossá vált, hogy az információs technológiák fejlődése nem hagyhatja érintetlenül az állam és az állampolgárok között kialakult viszonyokat sem. Nem nehéz belátni, hogy az Internet (és más modern kommunikációs technológiák) segítségével a demokratikus intézményrendszer működési mechanizmusai hatékonyabbá, illetve racionálisabbá válhatnak, és arra is lehetőséget biztosíthatnak, hogy a kommunikációs folyamatokban olyanok is aktív szereplőkké válhassanak, akik ezt korábban csak komoly nehézségek árán tehették meg, vagy nem tehették meg semmilyen formában sem.

Egy ország e-kormányzati stratégiája jóval több, mint használati utasítás az új kommunikációs technológiák szolgálatba állításához. Jóllehet az Internet és a hozzá kapcsolódó eszközök rengeteg meglévő szervezeti folyamat egyszerűsítéséhez járulhatnak hozzá, a költségek csökkentése mellett (elég csak egy minisztérium belső levelezésére gondolni), az e-kormányzás lényege jóval túlmutat a technikai jellegű változásokon. Az a szemléletbeli átalakulás, ami az információs kor társadalmi és politikai kihívásainak való megfelelés elengedhetetlen feltétele, túllép az új technológiáknak az adott kereteken belül történő alkalmazásán, és előbb-utóbb szükségessé teszi magának a keretnek az újragondolását.

Mindez természetesen nemcsak a kormányzatra, hanem a politikai rendszer összes szereplőjére vonatkozik. A politikai pártok, az érdekvédelmi és non-profit szervezetek, továbbá a hírmédia ugyanazzal a kérdéssel szembesülnek: az információáramlás mintáinak átalakulásával hogyan változnak meg a pozíciók és a viszonyrendszerek? A társadalomtudósok körében már évtizedek óta zajlik a vita a demokratikus intézményrendszer átalakulásáról, ami az információs forradalom következtében megy végbe. Ha a szélsőségesen pesszimista vagy optimista álláspontokat ezúttal fi-

gyelmen kívül hagyjuk, akkor világossá válik, hogy alapvetően a politikai szereplőktől függ, hogy képesek-e demokratikusabbá tenni a folyamatokat. A kormánynak pedig ebben különösen hangsúlyos szerepe van.

Az e-kormányzati megoldásokkal összefüggésben az a legfontosabb kérdés, hogy az új kommunikációs technológiák alkalmazása és széleskörű használata vajon hozzájárul-e a szélesebb körű politikai participáció, az információkhoz való egyenlő és akadálytalan hozzáférés, az átlátható és nyomon követhető kormányzás, továbbá az állam és az állampolgárok közötti nyitottabb és világosabb kapcsolatok megvalósítása iránt, a társadalomban megnyilvánuló igények hangsúlyosabbá válásához.

A fejlett világ számos országában igen előremutató e-kormányzati kezdeményezések születtek. Ezek a példák bizonyítják, hogy a techno-determinista megközelítés álláspontja (miszerint valamely technológia társadalmi használatát alapvetően az adott eszközrendszer tulajdonságai határozzák meg) téves, és valójában a gazdasági és politikai döntéshozók felelősek azért, hogy képesek legyenek felismerni az információs technológiákban rejlő lehetőségeket.

4. Internet: Hatékonyság vagy ellenőrzés?

Az Internetnek a szervezetekre gyakorolt várható hatásával kapcsolatban is megjelent az optimista és pesszimista felvetések ellentéte. Egyesek szerint az információs technológiák egészen újfajta szervezeti formákat hoznak majd létre, amelyekben a hagyományos bürokratikus hierarchia háttérbe szorul, és felértékelődnek az egyéni kezdeményezések (Tapscott, 1999). Az Internet és az intranetek forradalmasíthatják a munkafolyamatokat, hiszen megkönnyítik a részlegek és az egyes alkalmazottak közti kommunikációt, az egyeztetéseket és a tárgyalásokat, miközben lecsökkentik ezek költségeit. Hasonló fejleményeket vártak az elektronikus technológiák alkalmazásától a közszférában, a közintézményekben is. Az új technológiák használatának köszönhetően hatékonyabb, olcsóbb, átláthatóbb és kevésbé bürokratikusán működő közigazgatás létrejöttét jósolták. Az ellentétes vélemények ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy az új kommunikációs technológiák a vezetőknek új és még nagyobb lehetőségeket nyújtanak alkalmazottaik ellenőrzésére (Zuboff, 1989).

Eddig viszonylag kisszámú kutatás foglalkozott ezeknek a hipotéziseknek az ellenőrzésével. Általános tapasztalatnak mondható, hogy a változások – csakúgy, mint más területeken – nem pusztán a technológiai lehetőségekből adódnak. Az egyes újítások adaptálása, az általuk nyújtott lehetőségek kihasználása erősen függ a szervezeti normáktól, a hagyományoktól és a társadalmi környezettől (O'Mahoney – Barley, 1999; Orlikowski – Iacono, 2000). Az alkalmazottak elektronikus levelezését és világháló-használatát sok cég erősen ellenőrzi, az ellenőrzés mértéke, illetve a hozzáférés biztosítása azonban a szervezeti hierarchia egyes szintjein eltérő lehet. A megfigyelések arra is rámutattak, hogy egyes ágazatokban speciális területeken, a piaci nyomás hatására vetik be az új technológiákat. Ez azonban nem jelent általános átalakításokat (DiMaggio et al., 2001). Az új technológiák kétségkívül mélyreható változásokat eredményezhetnek a szervezetek felépítésében és működésében, az azonban, hogy ezek a változások milyen kiterjedtek, mely alkalmazottakat érintenek és milyen területeket alakítanak át, a különféle ágazatok, területek, sőt egyes vállalatok esetében is igen változók lehetnek.

5. Internet: Egyéni kibontakozás vagy újabb tömegmédium?

Az Internetnek a kultúrára gyakorolt hatásáról tudunk talán a legkevesebbet. Ez esetben is leginkább a technológia nyújtotta lehetőségeket sorolhatnák fel, de az, hogy ezek milyen módon valósulnak meg, mennyire válnak kihasználttá, továbbra is a jövő kérdése. Mint fentebb már láttuk, az Internet egyelőre csak kiegészítő szerepet játszik a többi médium és a kulturális fogyasztási szokások mellett. Az új médium azonban az eddigieken kívül egészen másfajta tevékenységekre is ad lehetőséget. Egyrészt mindenki megtalálhatja a számára érdekes és értékkel bíró tartalmakat, függetlenül attól, hogy az adott téma mennyire tart számot közérdeklődésre. Ami azonban ennél is fontosabb, az Interneten magunk hozhatunk létre és terjeszthetünk kulturális „termékeket”. Ez megvalósulhat például úgy, hogy saját zenénket, írásunkat, alkotásunkat tesszük fel a világhálóra. Így gyakorlatilag mindenki olcsón kiadóvá, producerré válhat, az egyéni kreativitás kiteljesedhet és közönséget találhat. Az optimista vélekedések szerint ezzel demokratizálódhat a kulturális termékek és információk áramlása: az Internet megszüntetheti mind az alkotók, mind a közönség függőségét a hagyományos hír- és média-vállalatoktól, szervezetektől.

Fontos kérdés azonban, hogy ezek a szervezetek hogyan jelennek meg a világhálón. A pesszimista álláspont képviselői ez esetben azt hangsúlyozzák, hogy a gazdaságilag erős, befolyásos szervezetek az Interneten is kiépíthetik érdekeltségeiket, elnyomva az önálló kezdeményezéseket és elfedve a világháló nyújtotta alternatív lehetőségeket.

Technológiai fejlődés és szemléletváltás

Ha a társadalomtudós meg akarja érteni az új kommunikációs technológiák társadalmi hatásait, akkor célja – szélsőségesen optimista vagy pesszimista forгатókönyvek kidolgozása helyett – kizárólag az árnyalt elemzés lehet.

A techno-determinizmus programszerű elutasítása a társadalomtudósok nagy részét arra sarkallta, hogy látómezőjükből kiszorítsák a technológiát, és így közreműködjenek annak a rendszernek a fenntartásában, amit Bruno Latour (Latour, 1993) a „modern Alkotmánynak” nevez. Ez az alkotmány az *emberi* és a *nem-emberi* természetű dolgok, illetve jelenségek szétválasztására épül – az emberekkel foglalkozzanak a társadalomtudósok, a tárgyakkal pedig törődjenek a természettudósok. Latour szerint ez a szétválasztás sohasem sikerült igazán, és ma, amikor a hírek tele vannak öko-katasztrófákról és gén-módosított élelmiszerekről szóló beszámolókkal, a besorolhatatlan „hibridek” a modern Alkotmány széthullását valószínűsítik.

Vannak azonban, akik korábban sem mentek bele a tudományos kutatás *emberi* és *nem-emberi* jellegű tárgyköreinek szétválasztására irányuló játékba, és mindvégig igyekeztek a technológiáról nem mint a társadalmon kívüli jelenségről, hanem mint a társadalom inherens részéről gondolkodni. Langdon Winner (Winner, [1980] 1999) például arról beszél, hogy egy-egy technológia megtervezése fizikai környezetünkre nézve milyen társadalmi következményekkel jár. Az általa híressé vált történet főszereplője Robert Moses, aki az 1920-as és az 1970-es évek között New Yorkban volt építész. Moses tervezte azokat a Long Island-i felüljárókat, amelyek voltaképpen egy bi-

zonyos társadalmi rend fennmaradásához járultak hozzá: csak az autók fértek át rajtuk, a buszok már nem. Így azok (főleg a feketék és a szegények), akik busszal akarták megközelíteni a Jones Beach-et, komoly akadályba ütköztek, míg azok, akiknek volt autójuk (főleg a fehér, felső-középosztálybeli polgárok) a legkisebb gond nélkül eljutottak a strandra. (Moses szándékait támasztja alá az is, hogy később megvétózta a Long Island vasútvonal meghosszabbítását a Jones Beach-ig.)

Mások, például Trevor Pinch és Wiebe Bijker (Pinch – Bijker, 1987) azt vizsgálták, hogy bizonyos társadalmi változásokat miként lehet tetten érni a technológiák változásában. Andrew Feenberg (Feenberg, 1999) azt a tényt említi példaként, hogy amikor a gyári gyermekmunka még természetesnek számított, a gépek kezelőfelületét a 7-8 évesek testmagasságához igazították. Az, hogy a gyermekmunka Nyugaton idővel tiltottá vált, magával vonta, hogy megváltozott a gépek felépítése. (Ez nem jelenti azt, hogy a gyermekmunka is megszűnt – elég, ha néhány multinacionális vállalat távol-keleti munkahelyeire gondolunk.)

Világos tehát, hogy a technológia és a társadalom szétválasztása lehetetlen feladat – emberi és nem-emberi szereplők (Latour szóhasználatában: *aktorok*) egymást formálva, egymással szoros kapcsolatban léteznek. Az egyszerű technológiák társadalmi szerepét is nehéz teljes mélységében megérteni. Az olyan összetett technológiák esetében azonban, mint az Internet, a feladat tulajdonképpen lehetetlen. Ennek ellenére vannak olyan folyamatok, amelyeknek az azonosítása fontos – szociológusok számára kötelező. Ezeknek a folyamatoknak az elemzéséhez azonban el kell felejtenünk a „társadalom + Internet” képletet, és az új kommunikációs technológiákat mint társadalmi metaforákat kell kezelnünk.

Pontosan ezt teszi Richard Florida (Florida, 2002), amikor a kreatív osztály kialakulásáról beszél. Nem az Internet megjelenésének unalomig ismert következményeit sorolja (illegális zeneletöltés, hitelkártya-lopás, pornó-láz, csökkenő tévénézés, stb.), hanem azokra a munkaerő-piaci átalakulásokra figyel, amelyek egyszerre okai és következményei az információs átalakulásnak. A kreatív osztály tagjai az Internet-érában felnőtt, magasan képzett, jól kereső férfiak és nők, akik pontosan tisztában vannak azzal, hogy az információs társadalom munkásaiként ők építik a jövőt – pontosabban, a jövő nem épül nélkülük. Számukra nem az a fontos, hogy külső megjelenésüket is elfogadtassák a munkahelyükkel (olyan kis trükkök árán például, mint a nyelv-piercing kivétele a reggeli fogmosás után, vagy a tetoválások elrejtése), hanem az, hogy az a munkahely, vagy az a város, ahol élnek, megfelel-e az ő igényeiknek. Ha a környezet merev, zárt, elutasító, akkor a kreatív osztály tagjai továbbállnak, és a hely, amelyet maguk mögött hagynak, a múltban ragad. Florida gondolatmenetét követve tehát nem is elsősorban az Internet-penetrációs statisztikáknak, hanem a rock-együttesek népszerűségét mutató indexek változásainak kellene lázba hozniuk a városfejlesztőket és egyéb döntéshozókat.

Természetesen tévedés azt gondolni, hogy az új kommunikációs technológiák önmagukban képesek megoldani a jelenlegi társadalmi (és gazdasági) problémákat, és már „csak” a hozzáférést kell biztosítani mindenki számára. Jóllehet ez igen vonzó forgatókönyv lenne, az új információs eszközök csupán lehetőségeket teremtenek (Shapiro, 1999). Ezek a lehetőségek azonban nem lebecsülendők – éppen ezért fontos, hogy az Internet szerepe egy tágabban értelmezett folyamat integráns részeként váljon elemzés tárgyává.

Módszertani kérdések

Az Internet robbanásszerű elterjedése a szociológia tudományos módszertanában is új – korábban nem alkalmazott – módszereket kezdett meghonosítani. Az úgynevezett internetes kutatási módszerekkel kapcsolatban már lassan egy évtizede folyik a vita azok megbízhatóságáról és a technológia alkalmazásának létjogosultságáról. Az elmúlt időszakban sokszor és sokat lehetett hallani az internetes forradalomról, ami megváltoztatja a kutatások eddigi módszereit. Az *online* kutatás a „próféták” szerint olcsóbb, gyorsabb, hatékonyabb, és a párhuzamos kommunikációra sok tekintetben alkalmasabb adatfelvételi technikát jelent. Ha a világ szociológusainak gondolkodását alapjaiban még nem is változtatták meg ezek az új lehetőségek, annyi bizonyos, hogy ennek „elősele” egyre több területen észrevehető.

Legtöbbször az a kérdés merül fel, hogy az online adatfelvétel hol helyezkedik el a kutatási módszerek között, és mi az, amire ez a leginkább használható. Gyökereiben új kutatási módszerről van-e szó, vagy pedig csak egy olyan kiegészítő technikáról, ami sohasem lesz képes a személyes, telefonos, vagy akár postai megkérdezések primátusát megdönteni? Összefoglaló mű az *online* kutatások módszertanáról egyelőre még nem készült. A társadalomkutatás irodalmán belül elsősorban esettanulmányokban, kísérletek leírásában találkozhatunk az *online* módszerek elemzésével.

Az Internet és a szociológia társadalompolitikai célok szolgálatában

Az Internet az elmúlt évtizedben számottevő társadalompolitikai kérdéssé vált a kormányzatok számára, mivel a döntéshozók számára is egyre világosabbá válik, hogy az info-kommunikációs eszközök nagy hatást gyakorolnak a társadalom szervezésére és működésére, és az információs szektor fejlettsége, illetve fejlődése a nemzetek versenyképessége és gazdasági prosperálása szempontjából egyre fontosabb.

Az adatok azonban azt is kimutatják, hogy az info-kommunikációs eszközök használata éppen azokban a társadalmi rétegekben marad el az átlagostól, amelyek leginkább rászorulnának az azok nyújtotta előnyökre. Így a digitális megosztottság a már egyébként is jellemző társadalmi megosztottsági dimenziókra mintegy „rátelepülve” tovább növelheti az egyes társadalmi rétegek közti különbségeket.

Az Internet azonban nemcsak mint megoldandó társadalmi problémák forrása van jelen a társadalompolitikai gondolkodásban, hanem a társadalmi problémák potenciális megoldási eszközöként is. Egyes döntéshozók az Internet segítségével a leszakadó térségek, társadalmi csoportok hátrányainak csökkentését remélik elérni, például a távmunka és a távoktatás támogatásával, illetve segítő hálózatok létrehozásával. Teret kap az a belátás, hogy az információs szektor és az info-kommunikációs eszközök komoly hatással lehetnek egyes hátrányos helyzetben lévő csoportok felemelkedésére. Mivel a kormányok nagy része feladatának tartja, hogy küzdjön a társadalmi különbségek csökkentéséért és a hátrányos helyzetű csoportok felemeléséért, a fenti felismerések beépülnek a kormányzati stratégiákba.

A kormányok információs politikája tehát általában több célt követ, s egyrészt a minél szélesebb körű diffúziót támogatja az általános gazdasági versenyképesség növelése érdekében, másrészt pedig – a digitális megosztottság csökkentése révén – a hátrányos helyzetű csoportok felzárkózását.

A szociológia – mint a társadalmi változásokra különösen érzékeny tudomány – az aktuális társadalmi környezet vizsgálatával, a feszültségek, problémák és anomáliák feltárásával és tudatosításával, továbbá bizonyos módszerek és stratégiák kidolgozásával segítheti a társadalompolitikai célok elérését. Megvilágítandó, hogy ez a segítség miképpen valósulhat meg, az alábbiakban – európai példák áttekintése alapján – megpróbáljuk összefoglalni, hogy a szociológia mint alkalmazott tudomány milyen módokon működhet közre az információs társadalom kialakulásával kapcsolatos feladatok megoldásában.

- Az Európai Unió kormányainak stratégiájában közös elem, hogy a kormányzatok jelentékeny forrásokat mozgatnak meg annak érdekében, hogy előmozdítsák az IKT széleskörű alkalmazását. A célcsoportok azonosítására kutatásokat finanszíroznak, és szociálpszichológusokat vonnak be az egyes csoportok számára legmegfelelőbb kommunikációs stratégia kidolgozásába.
- A legtöbb kormány megpróbálja pontosan meghatározni azokat a területeket, ahol a legeredményesebb lehet az állami beavatkozás. Ehhez a makrokörnyezet vizsgálata és a szereplők kapcsolatainak feltérképezése nyújt segítséget, a szervezetszociológia eredményei pedig megkönnyítik a hatékony eszközök kiválasztását. Az állami szerepvállalás felesleges ott, ahol nyereségek a magántőke beruházásai, más területeken azonban – például a digitális megosztottság csökkentése, az állampolgárok és a gazdasági szereplők védelme, valamint az államapparátus modernizációja terén – feltétlenül szükséges. A különféle intézkedések és programok hatékonyságának felméréséhez klaszszikus és újszerű szociológiai vizsgálatokat egyaránt igénybe vesznek.
- Az Európai Unió minden tagállamában fontos kormányprogram az IKT fejlesztése. Az egyik fő cél a megfelelően felkészült informatikusok képzése, a másik pedig a friss munkaerő információs kultúrájának biztosítása. A szociológia itt jelentős szerepet játszik az igények felmérése, a munkaerőpiac és az oktatási rendszer összehangolása és a közoktatás reformja terén egyaránt.
- Sok kormány nagy erőfeszítéseket tesz azért, hogy az Internet és általában az IKT eszközrendszer minden állampolgár rendelkezésére álljon, és csökkenjenek a hozzáférés terén még meglévő különbségek, s ennek elérése érdekében a programok széles skáláját vonultatják föl. Az ilyen kezdeményezések közé tartozik az adókedvezmények biztosítása számítógépek vásárlásához a lakosság körében, az állami és magánvállalatok lecserélt számítógépeinek újrafelhasználása például a közoktatásban, vagy a különféle információtechnológiai és telekommunikációs eszközöknek a munkáltatóktól az alkalmazottakhoz való továbbadását lehetővé tevő lízingmodellek bevezetése. Egyes programok részben vagy akár egészben átvállalják továbbá a távmunka telekommunikációs költségeit, állami támogatással Internet-hozzáférési pontokat hoznak létre nyilvános helyeken, a könyvtárakban, a postahivatalokban és az iskolákban, és figyelemfelhívó kampányokat szerveznek. A kezdeményezések egy része speciális csoportok – például a nők, az idősek, a fogyatékkal élők, a

diákok vagy a városok vonzáskörzetén kívül eső vidékeken élő lakosság – támogatására irányul. Itt a szociológia számára elsősorban a különös figyelmet igénylő csoportok azonosítása, a megfelelő programok kidolgozásában való közreműködés és a megvalósult programok hatékonyságának vizsgálata terén merülnek fel feladatok.

A felsorolt példák természetesen nem fedik le a szociológia valamennyi lehetséges alkalmazási területét, de ezekből is látható, hogy az információs társadalommal kapcsolatos kérdések nemcsak az elméleti jellegű társadalomtudományi ágazatok, hanem az alkalmazott szociológia, a terepmunka számára is új kutatási programokat és új prioritásokat jelentenek. A kormányok – felismerve a tudományos eredmények és kutatások, s ezek között a szociológiai vizsgálatok – jelentőségét, sok helyen támogatják új kutatási műhelyek, kutatóintézetek létrejöttét, a meglévő intézmények közötti együttműködés javítását, valamint a tudományos kutatások és a gazdasági élet kapcsolatainak erősítését.

IRODALOM

- Bimber, B. (2000): The study of information technology and civic engagement. *Political Communication* 17.
- Bimber, B. (2001): Information and civic engagement in America: The search for political effects of the Internet. *Political Research Quarterly*. In press
- Bogart, L. (1956): *The Age of Television: A Study of Viewing Habits and the Impact of Television on American Life*. NY, Ungar.
- Carvin, A. (2000): Mind the Gap: The Digital Divide as the Civil Rights Issue of the New Millenium. *MultiMedia Schools*, January/February 2000. <http://www.infotoday.com/MMSchools/Jan00/carvin.htm>
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 1. Oxford, Basil Blackwell.
- Castells, M. (1998): *The End of Millenium. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 1. Oxford, Basil Blackwell.
- Castells, M. (2001): *The Internet Galaxy*. Oxford University Press.
- Coffin, T. (1955): Television's impact on society. *American Psychologist* 10:630-41.
- DiMaggio et al. (2001): Social implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 2001.
- Etzioni, A. és Etzioni, O. (1997): Communities: Virtual vs. Real. *Science*, 277:295.
- Feenberg, A. (1999): *Questioning technology*. London, Routledge.
- Florida, Richard L. (2002): *The rise of the creative class : and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York, Basic Books..
- ITU (International Telecommunications Union) (1997): *Challenges to the Network: Telecoms and the Internet*. Geneva.
- ITU (1998): *World Telecommunication Development Report*. Geneva.
- ITU (1999): *Challenges to the Network: Internet for Development 1999*. Geneva.
- Katz, E. – Lazarsfeld, P. F. : *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. New York, The Free Press.
- Latour, B. (1993): *We have never been modern*. Hemel Hemstead, Harvester Wheatsheaf.
- Norris, P. (2001): *Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies*. New York, Cambridge University Press.

- NTIA (National Telecommunications and Information Administration) (1995): *Falling Through the Net: A Survey of the 'Have Nots' in Rural and Urban America*. Washington, U.S. Department of Commerce.
- NTIA (1998): *Falling Through the Net II: New Data on the Digital Divide*. Washington, U.S. Department of Commerce.
- NTIA (1999): *Falling Through the Net III: Defining the Digital Divide*. Washington, U.S. Department of Commerce.
- NTIA (2000): *Falling Through the Net: Toward Digital Inclusion*. Washington, U.S. Department of Commerce.
- NUA (2000a): How many online? *NUA Internet Surveys*.
http://www.nua.ie/surveys/how_many_online/world.html
- O'Mahony, S. és Barley, S. R. (1999): Do digital telecommunications affect work and organization? The state of our knowledge. *Research in Org. Behavior* 21:125-61.
- McLuhan, M. ([1964] 2001): *Understanding Media*. London – New York, Routledge..
- Mérei, F. (1969): „A szociometria módszerei és jelenségvilága.” *Pedagógiai Szemle*, 7-8.sz.:594–615.
- Orlikowski, W. J. – Iacono, C. S. (2000): The truth is not out there: An enacted view of the 'digital economy.' In: *Understanding the Digital Economy: Data, Tools, and Research*, ed. E Brynjolfsson – B Kahin, pp. 352-80. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Paltridge, S. – Ypsilanti, D. (1997): A bright outlook for communications. *The OECD Observer*. No.205:19-22.
- Pew Center for the People & the Press (1998): Internet news takes off. <http://www.people-press.org/med98rpt.htm>
- Pew Center for the People & the Press (1999): The Internet news audience goes ordinary. January. Washington, D.C.: Pew Research Center for the People & the Press.
- Pinch, T. J. – Bijker, W. E. (1987): 'The social construction of facts and artefacts: or how the sociology of science and the sociology of technology might benefit each other.' In: Bijker, W. E., Hughes, T. P. and Pinch, T. J. (eds.) *The social construction of technological systems*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Robinson, J. P. – Barth, K. – Kohut, A. (1997): Personal computers, mass media, and use of time. *Social Science Computer Review*, 15:65-82.
- Robinson, J. P. – Kestnbaum, M. (1999): The personal computer, culture and other uses of free time. *Social Science Computer Review*. Summer:209-216
- Robinson, J. P. – Godbey, G. (1999): *Time for Life*. 2nd ed. State College, PA: Penn State University Press.
- Robinson, J. P. – Kestnbaum, M. – Neustadt, A. – Alvarez, A. (2000a): IT, the Internet, and time displacement. Paper presented at the Annual Meeting of the American Association for Public Opinion Research, Portland, OR, May 2000.
- Robinson J. P. – Kestnbaum M. – Neustadt, A. – Alvarez, A. (2000b): Mass media use and social life among Internet users. *Social Science Computer Review*, 18. (forthcoming).
- Simmel, G. ([1904] 1957): Fashion. *International Quarterly*, 10(1), October 1904, újranyomva: *American Journal of Sociology*, 62(6), May 1957.

- Shapiro, A. L. (1999): *The Control Revolution – How Internet is Putting Individuals in Charge and Changing the World We Know*. New York, Public Affairs.
- Tapscott D. (1999): Introduction. In: *Creating Value in the Network Economy*, ed. D. Tapscott, pp. vii-xxvi. Boston: Harvard Business School Press.
- Wellman, B. – Gulia, M. (1999): Net surfers don't ride alone: Virtual community as community. In: *Networks in the Global Village*, ed. B. Wellman, pp. 331-67. Boulder, CO: Westview Press.
- Warschauer, M. (2002): „Reconceptualizing the Digital Divide.” *First Monday*, vol. 7, 7. (2002 July)
- Wilson, E. J. III. (1999): „Closing the Digital Divide.” Washington, D.C.: Internet Policy Institute.
<http://www.Internetpolicy.org/briefing/ErnestWilson0700.html#contents>
- Winner, L. ([1980] 1999): “Do artifacts have politics?” In: *The social shaping of technology*, D. A. MacKenzie és J. Wajcman (eds), 2nd ed. Buckingham, England, Philadelphia: Open University Press.
- Zuboff, S. (1988): *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York, Basic Books.